

3A

Marcin Baranowski, Swietłana Mulina

Stosunki rosyjsko-polskie w epoce wojen napoleońskich

Kwestia polska w stosunkach międzynarodowych początku XIX wieku

W wyniku trzech rozbiorów Rzeczypospolitej, dokonanych przez Rosję wspólnie z Prusami i Austrią, pod panowaniem carów rosyjskich znalazło się 462 tys. km² i 5,5 mln mieszkańców, co stanowiło 62% terytorium i 45% populacji państwa polsko-litewskiego. (Źródło nr 1: Mapa A). Pojawieniu się kwestii polskiej w dyplomacji europejskiej w początkach XIX w. sprzyjały zarówno wzrost aktywności ruchu narodowowyzwoleńczego Polaków, jak i ówczesna koniunktura międzynarodowa. Sprawa polska zajęła istotne miejsce w relacjach francusko-rosyjskich.

W kręgu polskich arystokratów skupionych wokół ks. Adama Jerzego Czartoryskiego (1770-1861) – przyjaciela Aleksandra I i ministra spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1804-1806, powstała idea odbudowania Polski przy boku Rosji. Zdaniem Czartoryskiego, godząc się na rozbiory Rzeczypospolitej, Rosja dopuściła do wzmocnienia Prus i Austrii. Utraciła sąsiada, który nie stanowił dla niej zagrożenia, a jego miejsce zajęło dwóch silnych przeciwników geopolitycznych. Czartoryski doradzał Aleksandrowi I zajęcie ziem zaboru pruskiego, skłonienie Wiednia do oddania Galicji i ogłoszenie się królem Polski. Próbował jednocześnie przekonać rodaków do dobrych intencji rosyjskiego monarchy i do konieczności wsparcia orientacji prorosyjskiej. Obejmując posadę kuratora okręgu naukowego wileńskiego, Czartoryski zrobił wiele dla ratowania i rozwoju polskiej kultury. Aleksander I nie tylko jednak nie zdecydował się na wojnę z Prusami, ale w 1805 r. odnowił z sojusz z nimi, co legło u podstaw czwartej koalicji antyfrancuskiej. (Źródło nr 2: A. J. Czartoryski, *Memoryał o potrzebie odbudowania Polski*). Niedługo później odbudowę Wielkiego Księstwa Litewskiego proponował senator Imperium Rosyjskiego Michał Ogiński (1765–1833) – autor słynnego poloneza *Pożegnanie ojczyzny*.

Na przeciwnym biegunie znalazła się grupa polskich polityków i wojskowych, którzy sprawę odzyskania niepodległości wiązali z rewolucyjną Francją, wojującą wówczas z połową Europy, w tym z państwami uczestniczącymi w rozbiorach Rzeczypospolitej. Zwolennicy tej orientacji mieli nadzieję, że zwycięstwa oręża francuskiego otworzą drogę do wyzwolenia ziem Rzeczypospolitej spod obcego panowania. Kluczową rolę w tej grupie odgrywał generał Jan Henryk Dąbrowski (1755-1818), który w 1797 r. objął dowództwo Legionów Polskich, wspierających Francję i jej sojuszników. Legiony brały udział w walkach z wojskami austriackimi i rosyjskimi na terenie Włoch i Niemiec. Pokój francusko-austriacki zawarty w 1801 r. stanowił poważny zawód dla polskich nadziei. Ponadto Napoleon Bonaparte (od 1799 r. Pierwszy Konsul Republiki) podjął decyzję o wysłaniu dużej części polskich legionistów na daleką wyspę Haiti, gdzie wzięli udział w tłumieniu antyfrancuskiego powstania miejscowej ludności. Z tej egzotycznej ekspedycji do Europy powróciło zaledwie 300 Polaków (z około 6 tys. wysłanych do francuskiej kolonii).

Na początku wojny francusko-prusko-rosyjskiej, która wybuchła w 1806 r., wojska Napoleona (od 1804 r. cesarza Francuzów) rozbiły armię pruską pod Jeną i Auerstädt. W pościgu za żołnierzami Fryderyka Wilhelma III, Wielka Armia wkroczyła na ziemie Rzeczypospolitej zagarnięte przez Prusy. Po zajęciu Poznania rozpoczęto formowanie posiłkowych oddziałów polskich.

Dalsze prowadzenie wojny utrudniały Francuzom odległość od ich baz zaopatrzeniowych, słaby stan dróg oraz warunki klimatyczne, do których nie byli przy-

zwyczajeni. Oprócz tego z pomocą Prusom ruszyły wojska rosyjskie. W tej sytuacji istotnego znaczenia nabrała dla Napoleona postawa polskiej arystokracji. Jednym z jej liderów pozostawał ks. Józef Poniatowski (1763-1813) – bratanek ostatniego króla Polski i zdolny dowódca wojskowy. Początkowo Poniatowski nie należał do entuzjastów Bonapartego. Pomimo swoich konserwatywnych poglądów zdecydował się jednak zaryzykować, widząc nadarzącą się szansę na walkę o odbudowę państwa.

Wobec przedłużających się działań wojennych, które w 1807 r. przeniosły się na tereny Warmii i Mazur oraz Sambii (dzisiaj okręg kaliningradzki), z Napoleonem nawiązali kontakty ziemianie z Litwy i Wołynia. Deklarowali oni gotowość do wzniesienia powstania na terenie zaboru rosyjskiego. Od upadku Rzeczypospolitej minęło niewiele czasu. W pamięci polskiej szlachty żywe pozostawało wspomnienie ojczyzny i dawnych swobód politycznych.

Utworzenie Księstwa Warszawskiego

Traktaty tylżyckie, podpisane w lipcu 1807 r., diametralnie zmieniły sytuację w Europie. Zaowocowały zawarciem sojuszu francusko-rosyjskiego i przystąpieniem Rosji do blokady kontynentalnej (zakaz handlu z Anglią). Sprawę polską rozwiązano kompromisowo. Z części terytoriów zaboru pruskiego utworzone zostało Księstwo Warszawskie. Gdańsk z przyległościami został wolnym miastem pod protektorem sasko-pruskim, natomiast Białystok z otaczającym go okręgiem trafił pod panowanie rosyjskie (**Źródło nr 3**: Mapa B). Księstwo Warszawskie było krajem rolniczym, ale pozbawiono je dostępu do Bałtyku.

Polaków, liczących na odbudowę państwa w granicach z 1772 r. postanowienia tylżyckie rozczarowały. Pomimo to większość z nich wciąż widziała w Napoleonie wybawiciela. Przywiązana do tradycji szlachta postulowała przywrócenie Konstytucji 3 maja z 1791 r. Napoleon zdecydował się jednak na nadanie Księstwu konstytucji, która wzmacniałaby władzę monarszą przy jednoczesnym ograniczeniu kompetencji dwuizbowego Sejmu. Miał się on zbierać co 2 lata, ale nie na 6 tygodni, jak to było w Rzeczypospolitej, a jedynie na 15 dni. Nowa konstytucja w ogólnym kształcie była podobna do ustaw zasadniczych nadawanych w innych krajach sprzymierzonych z cesarzem Francuzów. Ukłonem wobec dawnej tradycji było zachowanie Senatu jako wyższej izby Sejmu oraz przekazanie władzy w Księstwie Fryderykowi Augustowi (1750-1827), królowi Saksonii, zgodnie z Konstytucją 3 maja prawowitemu dziedzicowi polskiej korony.

Konstytucja określiła liczebność armii Księstwa Warszawskiego na 30 tys. żołnierzy, co stanowiło dużą liczbę w stosunku do skromnych rozmiarów państwa. Jego wybitnie militarny charakter wynikał z faktu, że Księstwo stanowiło najdalej wysunięty na wschód bastion systemu napoleońskiego. Dzięki poparciu polskiej arystokracji Józef Poniatowski został ministrem wojny, a niedługo później także głównym dowódcą wojska polskiego.

Uzupełnienie konstytucji stanowił dekret wydany przez Fryderyka w grudniu 1807 r., znoszący poddaństwo chłopów. Nerozwianym problemem pozostała natomiast kwestia własności ziemi. W 1808 r. na terenie Księstwa wprowadzony został Kodeks Napoleona, który stał się podstawą nowoczesnego prawa cywilnego. Niektóre jego zapisy obowiązują w Polsce po dziś dzień. Do charakterystycznych

zmian, które przyniósł Kodeks, należały systematyczna ewidencja urodzin i zgonów oraz wprowadzenie ślubów cywilnych i rozwodów.

Na drodze ku wojnie z Rosją

Przez cały okres swojego istnienia Księstwo Warszawskie zmagало się z pustką w skarbie, ponieważ dużą część budżetu pochłaniały wydatki na utrzymanie armii. Pułki Księstwa Warszawskiego weszły w skład garnizonu twierdzy Gdańsk oraz trafiły na pola bitewne Hiszpanii. Udział w krwawych działaniach wojennych na Półwyspie Iberyjskim nie odpowiadał Polakom. Oprócz wyjątkowo brutalnego charakteru konfliktu ważne znaczenie miała świadomość wojny z narodem walczącym o swoją wolność oraz kwestia wspólnoty wyznania (Hiszpanie byli żarliwymi katolikami). Tym niemniej oddziały polskie odznaczyły się w wielu starciach.

W 1809 r. rozpoczęła się nowa wojna francusko-austriacka i na terytorium Księstwa Warszawskiego wkroczył trzydziestotysięczny korpus arcyksięcia Ferdynanda Habsburga. Książę Józef Poniatowski, dysponując znacznie mniejszymi siłami, nie bez sukcesów działał pod Warszawą przeciwko Austriakom (bitwa pod Raszynem), co pozwoliło mu na przejęcie inicjatywy. Armia Księstwa zajęła Lublin, Lwów i Kraków. W kampanii w Galicji udział wzięły także wojska rosyjskie, występujące w charakterze sojuszników Napoleona. Współdziałanie oddziałów polskich i rosyjskich nie układało się jednak najlepiej.

Po porażce Austrii granice Księstwa Warszawskiego zostały rozszerzone o część ziem zaboru austriackiego. Terytorium Księstwa wzrosło do 154 tys. km², a liczba ludności sięgnęła 4,2 mln ludzi. Armię rozbudowano się do 60 tys. żołnierzy. Do roku 1815 pod panowanie rosyjskie przeszedł natomiast okręg tarnopolski.

Wzmocnienie Księstwa Warszawskiego okazało się jednym z powodów pogorszenia się stosunków francusko-rosyjskich. Zarówno Aleksander I, jak i Napoleon dobrze rozumieli znaczenie sprawy polskiej w zbliżającym się konflikcie. Grę dyplomatyczną rozpoczął car na początku 1810 r., proponując Napoleonowi podpisanie konwencji sojuszniczej, zakładającej, że Królestwo Polskie nigdy nie zostanie odrodzone. Po odrzuceniu tej propozycji Rosja rozpoczęła przygotowania do wojny.

Jednocześnie, za pośrednictwem księcia Adama Czartoryskiego, Aleksander I starał się ustalić, czy Polacy będą gotowi przejść na jego stronę, jeśli obieca im odbudowę państwa z liberalną konstytucją i połączoną unią personalną z Rosją. Kluczowa była postawa wojska, a zwłaszcza ks. Józefa Poniatowskiego, który po udanej kampanii 1809 r. cieszył się dużym autorytetem. Czartoryski tłumaczył negatywny stosunek rodaków do propozycji cara wiernością, wdzięcznością i zaufaniem Polaków wobec Francji przy jednoczesnej obawie, jaką żywili wobec Rosji. Projekt odrodzenia państwa polskiego w 1811 r. skrytykował historyk Mikołaj Karamzin w przekazanych carowi *Notatkach o dawnej i współczesnej Rosji*. (**Źródło nr 4:** N. Karamzin, *Notatki o dawnej i współczesnej Rosji*).

Wojna 1812 roku i klęska Napoleona

W wojnie 1812 r. po stronie francuskiej walczyło około 100 tys. Polaków, co pokazuje, jak duże nadzieje wiązali oni z kampanią nazwaną przez Napoleona „drugą

wojną polską”. Po Francuzach to właśnie Polacy byli najliczniej reprezentowaną narodowością uczestniczącą w wyprawie na Rosję. Najwięcej oddziałów Księstwa Warszawskiego weszło w skład V Korpusu Wielkiej Armii, dowodzonego przez ks. Poniatowskiego. W armii rosyjskiej znalazły się natomiast trzy pułki ułańskie (polski, litewski i wołyński) rekrutowane na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej oraz kilkanaście tysięcy polskich i litewskich poborowych, rozrzuconych w ogromnej masie wojsk rosyjskich. (**Źródło nr 5:** A. Fredro, *Trzy po trzy*).

Po rozpoczęciu wojny Sejm Księstwa Warszawskiego ogłosił powołanie Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego, której celem było doprowadzenie do połączenia Księstwa z ziemiami zaboru rosyjskiego i pełna odbudowa państwa. Na początku lipca 1812 r. wydana została odezwa do Polaków w Rosji. Zawierała ona wezwanie mieszkańców guberni zachodnich do porzucenia dotychczasowej służby i obrócenia swojej broni przeciwko Cesarstwu Rosyjskiemu. Główne działania wojenne toczyły się na Litwie, gdzie utworzono Tymczasową Komisję Rządu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podlegały jej tereny guberni wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej oraz okręg białostocki. Rozpoczęła się też organizacja wojsk litewskich. Najnowsze badania dowiodły, że poziom zaangażowania Litwinów w wojnę po stronie cesarza Francuzów był większy, niż początkowo sądzono, i wyniósł ok. 30 tys. żołnierzy. (**Źródło nr 6:** Notatki barona Dedema; **Źródło nr 7:** Pamiętniki Aleksieja Jermołowa).

Oddziały polskie jako część Wielkiej Armii brały udział we wszystkich większych bitwach 1812 r. Znaczenie Polaków wzrosło szczególnie w końcowym etapie kampanii. Jednostki polskiej jazdy lekkiej, lepiej przystosowane do trudnych warunków zimowych, zapewniały osłonę Francuzom, Włochom i Niemcom, którzy zupełnie nie radzili sobie z kozakami. (**Źródło nr 8:** List Marii Apolonii Wołkowej).

Kłęska Napoleona była końcem polskich nadziei na odrodzenie własnego państwa. W początkach 1813 r. wojska rosyjskie weszły na teren Księstwa Warszawskiego i w pierwszych dniach lutego zajęły Warszawę. (**Źródło nr 9:** Wspomnienia Denisa Dawydowa; **Źródło nr 10:** Wspomnienia Fiodora Glinki). Większość urzędników Księstwa Warszawskiego utrzymała swoje dawne posady. Powołano Radę Najwyższą Tymczasową, zarządzaną przez Rosjan: jej prezesem, i jednocześnie generałem-gubernatorem Księstwa, został Wasylj Łanskoj, dawny generał-intendent armii Kutuzowa, natomiast posadę wiceprezesa objął przyjaciel Aleksandra I, Nikołaj Nowosilcow (1761-1838).

Pomimo wahań polskich polityków, a także zabiegów dyplomatycznych Rosji, Poniatowski po raz kolejny odrzucił propozycję przejścia na jej stronę. Zdecydował się opuścić kraj na czele kilkunastotysięcznego korpusu i wziąć udział w dalszej wojnie u boku Napoleona.

W 1813 r. Napoleon po raz pierwszy musiał stawić czoła połączonym siłom Rosji, Austrii i Prus. Momentem kulminacyjnym okazała się „bitwa narodów” pod Lipskiem, zakończona klęską Napoleona i śmiercią ks. Józefa Poniatowskiego, który poległ, osłaniając odwrót Francuzów. Krótko przed śmiercią Poniatowski otrzymał buławę marszałka Francji. Do niewoli dostał się książę warszawski Fryderyk August.

Szczątki wojsk polskich wycofały się z Napoleonem za Ren, aby wziąć udział w obronie Francji. Ich wierność sojuszniczym zobowiązaniom budziła szacunek Aleksandra I. Po pierwszej abdykacji Napoleona w 1814 r., car objął wojska pol-

skie swoją opieką, pozwolił im wrócić na ziemię ojczystą, a dowodzenie powierzył swojemu bratu – wielkiemu księciu Konstantemu. (Źródło nr 11: Józef Grabowski, *Pamiętniki wojskowe*).

Zwycięstwo w wojnie i abdykacja Napoleona zwiększyły wpływ rosyjskiego monarchy na rozwiązanie kwestii polskiej. W rezultacie porozumienia osiągniętego na kongresie wiedeńskim w 1815 r. utworzono Królestwo Polskie, w skład którego weszła istotna część ziem dawnego Księstwa Warszawskiego. Królestwo łączyła z Rosją unia personalna: car rosyjski był jednocześnie polskim królem. Imperium Romanowów osiągnęło swój maksymalny zasięg na zachodzie. Aleksander I skupił w swoich rękach 82% dawnych ziem Rzeczypospolitej. Po przyłączeniu do Rosji ziem etnicznie polskich liczba Polaków znajdujących się pod panowaniem rosyjskim wzrosła wielokrotnie. (Źródło nr 12: Mapa C).

Podczas wojny 1812 r. i w późniejszych działaniach do rosyjskiej niewoli trafiły tysiące polskich żołnierzy. Szczególnie surowo traktowano wojskowych pochodzących z Litwy, których nazywano buntownikami i zdrajcami. Oficerów osiedlano na terenie Rosji pod nadzorem władz gubernialnych, natomiast podoficerowie i żołnierze trafiali do oddziałów rozmieszczonych na linii syberyjskiej (ok. 2,5 tys. jeńców polskich) i kaukaskiej (ok. 9 tys.). Po 1815 r. większość polskich wojskowych, którzy przeżyli niewolę, powróciła do kraju.

Epoka napoleońska w pamięci Rosjan i Polaków

Zarówno w świadomości historycznej Rosjan, dla których wojna 1812 r. stała się Wojną Ojczyźnianą, jak i w wyobrażeniu Polaków burzliwa epoka napoleońska pozostaje jedną z najważniejszych w XIX stuleciu. Utworzenie państwa i powołanie armii wzbogaciło polską tradycję patriotyczną, pomagającą w zachowaniu tożsamości narodowej. Historiografia polska podkreśla także znaczenie krótkiego istnienia Księstwa Warszawskiego z punktu widzenia procesów modernizacyjnych. „Legenda napoleońska” dała podstawy późniejszemu porozumieniu polsko-francuskiemu.

W historiografii rosyjskiej przeważają krytyczne oceny Napoleona. Zwraca się uwagę, że w osiąganiu swoich celów nie liczył się ani z ofiarami, ani z interesami poszczególnych narodów. Zdecydowanie krytycznie ocenia się również poparcie przez większość Polaków Francji. Jednocześnie podkreśla się lojalny stosunek Aleksandra I do niedawnych wrogów.

Taka perspektywa wyraźnie różni się od wizerunku dominującego w polskich opracowaniach literackich i w literaturze pięknej. Dla Polaków jest ważne, że imperator francuski prowadził wojny z państwami, które dokonały rozbiorów Rzeczypospolitej. Przyznaje się, że Napoleonem powodował jego własny interes militarny i polityczny, ale jednocześnie zwraca się uwagę na szanse, jakie dawał Polakom w ich dążeniach do niepodległości.

Zalecana literatura

- Bielecki R., Tyszka A., *Dał nam przykład Bonaparte. Wspomnienia i relacje żołnierzy polskich*, t. 2, Kraków 1984.
- Czubaty J., *Księstwo Warszawskie 1807-1815*, Warszawa 2011.

- Czuby J., *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795-1815)*, Warszawa 2005.
- Gembarzewski B., *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807-1814*, Warszawa 1905.
- Nawrot D., *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2012.
- Nieuważny A., *My z Napoleonem*, Wrocław 1999.
- Kukiel M., *Wojna 1812 roku*, t. 1-2, Kraków 1937.
- Skowronek J., *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław 1984.
- <http://www.napoleon.org.pl>

- *Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные, по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича*, под ред. К. Военского, т. 1, [w:] *Сборник Императорского Русского исторического общества*, т. 128, Санкт-Петербург 1909.
- *Военнопленные в эпоху наполеоновских войн*, [w:] Адъютант [Электронный ресурс], <http://www.adjudant.ru/captive/index.htm>.
- Горизонтов Л. Е., *Смоленский рубеж в войне 1812 года и ментальные карты Российской империи*, [w:] *Studia internationalia: материалы международной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях XVII–XX вв.»*, 22–24 июня 2011 года, Брянск 2011, s. 34-40.
- Государственная публичная историческая библиотека. Отечественная война 1812 года, <http://www.shpl.ru>.
- Ливен Д., *Россия против Наполеона: борьба за Европу, 1807-1814*, Москва 2012.
- Федосова Е. И., *Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции*, Москва 1980.
- Чарторижский А., *Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I*, Москва 1912-1913, т. 1-2, 1812 год, <http://museum.ru/1812>.